

ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО

УДК 821.161.2.09 Антоненко-Давидович
DOI 10.35433/philology.2(97).2022.7-19

КОНЦЕПТ "КОЗАК" ЯК МАРКЕР НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ У ТВОРЧОСТІ Б. АНТОНЕНКА-ДАВИДОВИЧА

К. О. Білобровська*

Стаття присвячена особливостям реалізації концепту "козак" у творчості Б. Антоненка-Давидовича. Творча спадщина митця зосереджує в собі особистий досвід письменника, який мав великий вплив на формування його самосвідомості як українця з глибоким закоріненням у добу козаччини. Козакоцентризм Б. Антоненка-Давидовича формувався на основі легенд і переказів старших представників його родини. Козакоцентризм як усвідомлення себе нащадком української нації визначався вже з дитячих років й зберігався протягом життєвого шляху письменника. Усвідомлення себе нащадком козацького роду, а також культура козацтва, яка стала частиною українського народу, спонукає Б. Антоненка-Давидовича до актуалізації цієї тематики у своїй творчості, тому концепт "козак" представлений в усіх періодах творчості письменника, зокрема в спогадах "Про самого себе", романі "Нащадки прадідів", повісті "Печатка", оповіданнях "Бабині казки", "Крижані мережки", "Слово матері", "Шурабура", деяких віршах автора та ін.

З'ясовано, що основоположними засадами світогляду Б. Антоненка-Давидовича є усвідомлення козацтва як органічної частини української держави, свідоме розуміння міцного зв'язку поколінь з історією, мовою, традиціями й звичаями та ін. У художній інтерпретації Б. Антоненка-Давидовича доба козацтва назавжди увійшла у свідомість українського народу як символ його прагнення до державотворення України, незалежності, оборони рідного слова, рідної землі, народу, усвідомлення величчя воїна-козака у формуванні національної ідеї, активної життєвої позиції громадянина-патріота та ін.

Концепт "козак" у творчості Б. Антоненка-Давидовича репрезентовано як маркер національної ідентичності письменника, що сформований шляхом суспільної консолідації й зосереджує у собі сильну внутрішню стійкість та мотивацію, незламне духовне життя, міцну віру. Цей концепт у творчості письменника представлений як самоусвідомлення належності до нащадків козацького роду, як формування життєвої позиції, як українська автентичність.

Ключові слова: концепт, козак, козакоцентризм, історичне минуле, національна ідентичність, само ідентифікація

* аспірантка кафедри української та зарубіжної літератур
(Криворізький державний педагогічний університет),
protopopovacaterina@gmail.com
ORCID: 0000-0001-6006-9681

THE CONCEPT OF "KOZAK" AS A MARKER OF NATIONAL IDENTITY IN THE WORKS OF B. ANTONENKO-DAVYDOVYCH

Bilobrovska K. O.

The article highlights the peculiarities of actualizing the concept of "kozak" in the works of B. Antonenko-Davydovych. The creative heritage of the artist focuses on the personal experience of the writer, who had a great influence on the formation of his self-consciousness as Ukrainian with deep roots in the days of the kozak period. B. Antonenko-Davydovych's kozak centrism was formed on the basis of legends and traditions of senior members of his family. Kozak centrism as self-awareness of a descendant of Ukrainian nation was definitive since childhood and was preserved throughout the writer's life. Self-awareness as a descendant of the kozak family, as well as the culture of kozaks, which became part of Ukrainian people, encourages B. Antonenko-Davydovych to actualize this theme in his works, so the concept of "kozak" is presented in all periods of the writer's work, in particular, in the memories "Pro samohe sebe" ("On Myself"), in the novel "Nashchadky pradidiv" ("Descendants of Great-Grandfathers"), in the stories "Pechatka" ("The Seal"), "Babyni kazky" ("Nana's Tales"), "Kryzhani merezhky" ("Icy Nets"), "Slovo materi" ("Mother's Word"), "Shuraburia" ("Storm"), some author's poems and other.

It was found that the fundamental principles of B. Antonenko-Davydovych's worldview are the awareness of the kozaks as an organic part of Ukrainian state, a conscious understanding of the strong connection of generations with history, language, traditions, customs and others. The kozak period in the artistic interpretation by B. Antonenko-Davydovych has entered the minds of Ukrainian people as an ever-lasting symbol of their desire for statehood for Ukraine, independence, defense of the native language, native land, people, awareness of the greatness of the kozak soldier in forming the national idea, active life position, patriotic citizenship et c.

The concept of "kozak" in B. Antonenko-Davydovych's works is represented as a marker of national identity of the writer, formed by social consolidation and concentrates a strong inner stability and motivation, unshakable spiritual life, strong faith. This concept is presented in the writer's works as self-awareness of belonging to the descendants of the kozak family, as the formation of a life position, as Ukrainian authenticity.

Keywords: concept, kozak, kozak centrism, historical past, national identity, self-identification.

Постановка наукової проблеми.

Доба козаччини в Україні – легендарний феномен національної історії, боротьби українців за національну самобутність й незалежність. Услід за цим український народ асоціюється як "козацька нація", уособлюючи всі найвищі чесноти й звитяги козака.

Творча спадщина Б. Антоненка-Давидовича – ґрунтовний внесок в утвердження та розбудову української нації, зміцнення її духовних цінностей, розвиток національного відродження, формування власної ідентифікації українця та ін. Б. Антоненко-Давидович звертається до історичних подій України, зокрема до доби славетної козаччини. Зокрема, у низці його творів простежуємо репрезентацію козацької еліти як волелюбних, хоробрих, чесних,

завзятих, високоосвічених представників української нації. Козакоцентризм Б. Антоненка-Давидовича формувався під впливом розповідей діда й баби з Недригайлова Сумської області. Козакоцентризм як усвідомлення себе нащадком української нації визначався вже з дитячих років й зберігався протягом життєвого шляху письменника. Звернення до "теми козацтва свідчить про те, що ця суспільна верства є прообразом тієї рушійної сили, яка здатна на побудову української держави" [17: 168], є силою нації.

У нарисі "На шляху до легкої слави", що належить до збірки "В літературі й коло літератури" 1964 р., Б. Антоненко-Давидович в одному з підрозділів "Літературна Січ й новітнє козакування" метафорично називає Запорізьку Січ літературною Січчю, а

царину людської діяльності – козакуванням і пояснює власне покликання, що "корінням своїм сягає глибини витоків народу" [9: 35] – боротися й боронити свободу як ключову засаду існування нації: "Цей наш масовий потяг у літературу – це є продовження колишнього потягу на Січ, у степ, на волю. Це ніби новітнє козакування, і література стала ніби за нову Січ, куди линуть і "слави добувати", і "ворогові помститись", і від нещасного кохання та всякої журби рятуватись" [2].

Культура козацтва мала вплив на формування самосвідомості українського народу, адже воно "було органічно пов'язане з тілом нації, воно відчувало під собою ґрунт Батьківщини. В козацтві виражалось максимальне націотворче напруження цілого народу" [16: 25].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Творча спадщина Б. Антоненка-Давидовича є фокусом досліджень науковців і літературознавців як ХХ ст., так і ХХІ ст. Багато дослідників (Л. Бойко, А. Дмитренко, В. Дмитренко, С. Жигун, М. Нестелєєв, Є. Сверстюк, О. Хамедова, О. Хмель, Г. Хоменко, Д. Чуб (Нитченко) та ін.) зробили значний внесок у розвиток наукової думки, з'ясовуючи питання творчого доробку митця з різних ракурсів. Зокрема, В. Дмитренко досліджувала репрезентацію специфіки образу ведмедя у творчості Б. Антоненка-Давидовича на матеріалі повісті "Смерть" і роману "Січ-мати"; аналізувала повість "Смерть" крізь призму оніричного дискурсу й виявлення архетипу Тінь. С. Жигун звертала увагу на вплив постаті та творчості Т. Шевченка на вибір життєвого шляху та формування світогляду Б. Антоненка-Давидовича. М. Нестелєєв опрацьовував деструктивну взаємодію колективної ідеології з індивідуальною психологією в прозі Б. Антоненка-Давидовича. О. Хамедова виявляла рецептивну стратегію Б. Антоненка-Давидовича в

автобіографічних творах в аспекті художнього засвоєння поезії Т. Шевченка. О. Хмель аналізувала проблему особистісної свободи в "Сибірських новелах" Б. Антоненка-Давидовича (на матеріалі новели "Хай спиниться чудова мить!") та ін.

Проте поза увагою дослідників залишається творчість письменника з позиції концептуального аналізу, зокрема концепт "козак", який є одним із провідних у концептосфері творчості Б. Антоненка-Давидовича, тому наше дослідження вважаємо актуальним.

До того ж спостерігаємо недостатність вивчення концепту "козак" та його смислових відтінків у царині літературознавства. Зокрема, у низці розвідок (Т. Клименко "Козацькі звичаї як інтертекстуальний елемент у романі "Чорна рада" П. Куліша, В. Кукса, Т. Коломієць "Вплив культури козацтва на формування самосвідомості українського народу", О. Павлушенко "Концепт козак в українській мовній картині світу", В. Разживін "Моделювання образу Січі в українській історичній прозі") з'ясовано значення й роль фольклорно-етнографічних елементів (козацьких звичаїв) як інтертекстуальних компонентів у творенні текстів; ідеться про культуру козацтва як складову частину культури сучасного українського народу; розглянуто художню інтерпретацію образу Запорізької Січі в українській історичній прозі; українське козацтво досліджено як явище історії та культури; проаналізовано образ козака в українському дискурсі та ін. Однак поза увагою науковців – виокремлення концепту "козак" та його конотацій у художніх текстах, зокрема у творах Б. Антоненка-Давидовича.

Мета дослідження. Наукова розвідка покликана репрезентувати концепт "козак" та його конотації як маркер національної ідентичності у творчості Б. Антоненка-Давидовича.

Виклад основного матеріалу дослідження з обґрунтуванням отриманих наукових результатів. У

монографії "Концепти українського дискурсу" В. Кононенко, досліджуючи проблеми лінгвокультурологічного вивчення духовно-ціннісних концептів, звертається до особливостей національного сприйняття таких категорій, як воля, свобода, неволя, слава, мрія, надія, кохання, доля, віра, зрада, побратимство та ін. На нашу думку, ці категорії тісно пов'язані з концептом "козак", адже вони метафорично репрезентують, розширюють і доповнюють його характеристики. В. Кононенко, висвітлюючи абстрактно-емоційні та традиційно-характерологічні концепти на матеріалі української класичної та сучасної художньої літератури, активно використовує приклади, пов'язані з концептом "козак". Наприклад, репрезентуючи концепти "воля", "свобода", "неволя", автор зазначає, що "сама безмежність, незмірянність українського степу органічно викликає ідею свободи, незалежності людини від світу, прагнення бути вільним, сміливим, непоборним <...> Для українського козака степ був не лише місцем постійного перебування, а й важливим чинником волелюбства, широчини, повноти життя" [15: 36–37]. В. Дмитренко в дисертації "Творчість митців об'єднання "Ланка"-МАРС у літературному процесі першої третини ХХ століття: аспекти перцепції та рецепції" також підкреслює, що у творчості Б. Антоненка-Давидовича "образ степу чітко конотується з волею, "козацькою славою"" [10: 189]. Степ є символом позитивних переживань, тому саме в ньому українські козаки "знаходять відраду, наснагу для подальшого життя <...> Степ уособлює той медіативний міфічний простір, де українець завжди перебуває в стані піднесеного самозаглиблення, коли йому відкриваються таємниці буття" [10: 194].

В. Кононенко, з'ясовуючи характеристики концепту "слава", говорить про козацьку й гетьманську славу, символом якої є булава. Для

Т. Шевченка уособленням найвищих морально-етичних цінностей є честь і слава не тільки особиста, але й свого народу. Тому поняття слави сягає "в минуле, в українську історію, передовсім у часи козаччини, гетьманщини. Там шукав великий Кобзар ідеал волі, правди, лицарства, честі" [15: 59]. Отже, слава – це "козацьке минуле, могили, булави, бунчуки" [15: 61]. Традиційно для української літератури характерний образ козака-парубка та дівчиноньки, властиві українському менталітету, про що зазначає В. Кононенко, аналізуючи концепти "кохання" й "любов". Також образ козака конотує з концептами "зрада" і "вірність", апелюючи до творчості Т. Шевченка (наприклад, полеміка щодо гетьманства Івана Мазепи, Брюховецького та ін.). Інтерпретуючи концепт "побратимство", В. Кононенко наголошує, що цей феномен пов'язаний із козацькою добою, характеризує чоловічу вдачу й виявляється як повага до товариша по зброї. Побратимство фігурує переважно в історичній тематиці як таке, що "склалося в Україні в часи козаччини з його культом чоловічої дружби, за умов відсутності у Січі жінок" [15: 213], увиразнюючи українську душу козака як вияв лицарської честі. Для козака побратимом також був кінь, із яким "можна було поспілкуватися наодинці, висловити йому свої болі й тугу, був, скажімо, для козака його вірний друг-козак-кінь. Козак і кінь – невіддільні одне від одного, вони наче зрослися в одну істоту" [15: 217].

Формування концепту у свідомості людини з оперттям на основні засади когнітивної лінгвістики має певну структуру й варіюється від більш загального до дещо звуженого, конкретного. Наприклад, думки, знання, припущення та ін. осмислюються в просторі свідомості людини й, піддаючись інтерпретації з боку особистості крізь квінтесенцію духовно-емоційного досвіду й

національно-культурних уявлень, постають у новій соціопсихічній формі – концепті. Інформація, отримана з реального світу, піддається культурній фільтрації, переробці, реконструкції, систематизації тощо особистістю – й у такий спосіб формується індивідуальна парадигма картини світу, своєрідна модель світогляду. У концепті письменником закладений культурний сенс, який він колись відчував і переживав. Тому для визначення змісту концепту, який закладено в художньому творі, необхідний аналіз явищ та подій, що спонукали його появу.

Оприявлення концепту "козак" у концептосфері творчості Б. Антоненка-Давидовича є виявом осмислення автором власної національної ідентичності, тобто усвідомлення належності до української нації, що вирізняється самобутніми звичаями й традиціями, мовою й культурою, історією й цінностями тощо. Національна ідентичність відіграє роль орієнтира в геополітичному просторі, що постає особливою формою соціалізації людини, своєрідним індикатором стійкості характеру та вектором розвитку особистості. Феномен національної ідентичності "має сакральну сутність" [14: 89]. Тому "кожна нація і кожна національна держава мають визначити для себе (свідомо чи несвідомо) символи, якими вони хотіли б виразити своє уявлення про себе та свою етнокультурну, національну ідентичність на індивідуальному чи колективному рівні. Всі нації мають набір стрижневих символічних елементів, які є джерелом сакралізації суспільної свідомості" [14: 95]. Зокрема, концепт "козак" є мовним маркером національної ідентичності у творчості Б. Антоненка-Давидовича, що вказує на історичне минуле. "Найважливіше джерело ідентичності – пам'ять. У ній закладені уявлення про перемоги після поразок, величі після приниження. Саме ці глибинні історичні аспекти сакрального починають працювати на

формування ідентичності" [14: 96]. Вочевидь, у роді Б. Антоненка-Давидовича від покоління до покоління саме історична пам'ять про велич славетних козаків із високою національною самосвідомістю сприяє ренесансу національної ідентичності.

У монографії "Консолідаційна модель національної ідентичності: від теорії суверенітету до теорії політичної модернізації" Ю. Руденко, досліджуючи національну ідентичність в історичній ретроспективі України, указує на історичні реалії феномену націотворення та становлення української нації, у яких особлива роль у формуванні національної ідентичності належить козацтву, козакам, "важливим складником свідомості яких виступало нестримне прагнення до "волі" [18: 123], а козацька культура – одним із проявів національної ідентичності. Доба української козаччини створила українську державність й осердя нації з її духовністю, ментальністю, сакральним кодом, що притаманне кожній національній культурі. А самі козаки "перебували в моменти найвищого напруження душевних сил в особливому стані духовної екзальтації, відчували себе безстрашними борцями за свободу і тому непереможними" [18: 124]. Українське козацтво було найвищим прошарком населення, якому народ намагався уподібнюватись, а захоплення й возвеличення козацької культури сприяло поширенню "козацького міфу". Протягом низки історичних подій "відбувалася трансформація козацького міфу в різновид народницького: романтизоване козакофільство переросло спочатку в українофільство, а невдовзі змінилося свідомим українством" [18: 132].

Концепт "козак" у концептосфері творчості Б. Антоненка-Давидовича репрезентовано в романі "Нащадки прадідів", повісті "Печатка", оповіданнях "Бабині казки", "Крижані мережки", "Слово матері", "Шурабура",

деяких віршах автора та ін. Цей концепт у творчості письменника має декілька конотацій, які автор наповнює позитивним змістом. Він функціонує у його творчості як самоусвідомлення належності до нащадків козацького роду, як формування життєвої позиції, як українська автентичність.

Концепт "козак" як самоусвідомлення приналежності до козацького роду.

Для Б. Антоненка-Давидовича й для персонажів його творів головним є народ-патріот, вільна суверенна держава, розвиток рідної мови, квітуча Україна та ін. Рід Б. Антоненка-Давидовича має глибокі корені в українській землі. Увійшовши в літературу, письменник вирішив повернути прізвище пращурів – реєстрових козаків – Антоненків, відмовившись від зрусифікованої версії Давидів. Письменник дуже цінував своє прізвище, яке має коріння доби козаччини. Саме тому ця подія "відчувається інтенцією співвіднести свою долю з долею свого народу" [19: 80]. Отже, прізвище Антоненко-Давидович є і псевдонімом, і прізвищем "його далеких, але близьких духом предків" [21: 9]. Народився Б. Антоненко-Давидович на Полтавщині, звідки походив рід його матері – Яновських – панської багаті родини. Проте найбільше цікавив письменника козацький рід його батька (більш докладно про це сам автор виклав у спогадах "Про самого себе" 1967 р.). У Недригайлові майбутній письменник дізнався про історію свого родового прізвища. З оповідань діда Олександра він довідався, що "якийсь предок, козак Антоненко, визначався такою фізичною силою, що голіруч задавив циганського ведмеда, який вийшов з послуги свого господаря й, замість показувати всякі свої штуки, став трощити тин у Антоненковому дворі. Відтоді вражені односельці прозвали сиваня Давидовичем, що стало спочатку йому за вуличне прозвисько,

а далі приросло до офіційного прізвища" [21: 8–9].

В. Дмитренко зазначає, що цей сакральний першозміст полювання та вбивства ведмеда дещо втрачено, проте "він залишився десь глибоко в надрах родової пам'яті. Це символ сміливого Мисливця, Родоначалника, Родового Старця, Прабатька, тобто своєрідний Дух Покровителя, яким міг пишатися будь-який давній рід <...> наведена легенда визначає величність духу предків письменника" [11: 429]. У такий спосіб цей козарлюга настільки вславився силою, що придбав родове прізвище Давидович. Проте "цей козацький рід внаслідок історичних подій перейшов згодом у поважаний стан духовенства" [13: 111], змінивши навіть українське прізвище на Давидів, щоб зробити його більш "культурним" перед російським архієреєм.

Отже, свідоме національне розуміння свого родового коріння допомогло Б. Антоненку-Давидовичу віднайти та відновити насильницьке переродження прізвища, що символізує незламну силу духу українського народу. Повернення письменником "родового прізвища предків з частиною Давидович, як і його художня творчість, є красномовним свідченням чіткого усвідомлення своєї приналежності до вільного українського козацького роду" [11: 430].

У листуванні з Д. Чубом (Нитченком) від 28 жовтня 1972 року Б. Антоненко-Давидович розповідає про подію, що трапилась 1917 року із ним ще студентом, а саме про пісню сліпого старого кобзаря, яка зовсім не пасувала до кобзарського репертуару, але найбільше вразила словами:

Ти добре, синку, проживеш,
Як знатимеш, куди ідеш.

Коли зумієш там, де став, стояти
так, щоб не упав.

Ти добре, синку, проживеш,
Як не гаман собі наб'єш,
А всі кутки своїх грудей
Наб'єш любов'ю до людей.

Ти добре, синку, проживеш,
Як із неправдою порвеш,
З добром у грудях пройдеши світ –
Це мій святий тобі завіт [3: 95–96].

Б. Антоненко-Давидович пише
Д. Чубу: "Ця пісня, що її слова й мотив
я враз запамятав, так припала мені до
душі, що я взяв її тоді собі за життєвий
девіз і протягом свого довгого й
недоладного життя завжди намагався
стояти так, щоб не упасти, не кажучи
вже про те, що ніколи не набивав собі
гамана "мерзенним металом" [3: 96].
Як бачимо, ще замолоду письменник
вирішив дотримуватися мудрої
життєвої настанови старого кобзаря,
адже дуже поважав весь козацький рід
і самому доводилось "козакувати".

Ототожнення себе з нездоланим
козаком знаходимо у вірші з циклу
"Тюремні вірші":

Ти не шукай мене між юнаків,
Що підуть, сміючись, до бою,
Ні серед мертвих, що в бою
Лежать, розкидані по полю.
Я весь в майбутньому,
В тих гомінких роках,
Що прийдуть пізно або рано,
Я вийду теж на битий шлях,
Щоб стати месником
Пліч-о-пліч з вами.
І як нездоланий козак,
Якого привид сіє жах,
Хай промайне тоді в степах
Моє ім'я, як пізня кара.
І хай помститься разом з вами
За нашу смерть і наші рани [5: 286].

Отже, усвідомлення козацтва як
органічної частини української
держави, свідоме розуміння міцного
зв'язку поколінь з історією, мовою,
традиціями й звичаями та ін. стали
основоположними засадами світогляду
Б. Антоненка-Давидовича.

**Концепт "козак" як формування
життєвої позиції.** В оповіданні
"Бабині казки", яке є важливим для
розуміння авторської свідомості, а
також належить до спогадів
письменника й позначене як "З
дитячих вражень", ключовим є
усвідомлення автора самого себе
справжнім українським козаком

(борцем), який готовий прийняти й
подолати виклики долі. Саме цим
позначені дні гостювання в
недригайлівської рідні. Баба
Олександра по батьковій лінії збирала
навколо себе своїх онуків та співала
українських, зокрема й козацьких,
пісень. Концепт "козак" є наскрізним у
цьому оповіданні, адже всі оповідки
баби Олександри були про козаків як
завзятих воїнів, їхню шляхетність та
чесність, порядність та витримку,
незламний дух та свободу тощо.
Зокрема, легенда про козака, який
єдиний залишився живим у бою, а
його відвага та сміливість надали сил
дати відсіч ворогам, стала пророчою в
житті автора: "Повернув козак до гаю,
та тільки ж і там вороги на нього
чигають. І нема йому, нетязі, ні дороги,
ні повороту – сама смерть навколо.
Стрепенувся тоді козак, стиснув рукою
списа, та як крикне, аж луна пішла
гаєм: Наїжджайте, воріженьки, сам
вас накликаю!" [7: 586]. Не раз іще
після смерті своєї мудрої баби
Олександри письменник згадував ці
настанови, адже саме ці її пісні, казки
й легенди пробуджували в ньому
"мішане почуття жалю, кривди й
гарячої любові до чогось
неусвідомленого ще, але такого
великого й дорогого, за що не жаль і
життя своє віддати..." [7: 588–589].
Бабині оповіді, поєднані з любов'ю до
рідної землі, відіграли важливу роль у
формуванні національної належності
та життєвої позиції. А дитячі враження
й спогади, які "показують
першоджерела морально-етичних
принципів" [20: 220], визначили
формування вольового характеру,
національної ідеї й подальший вектор
духовного розвитку митця завдяки
міцному зв'язку з рідною землею.

Відтак, той сміливець-козак, який
своїм недругам говорить: "Наїжджайте,
воріженьки, сам вас накликаю!",
заклав основи незламності духу, що
стали своєрідним стрижнем для
письменника, а також пам'ять про
легенди, у яких козаки поставали
воїнами та захисниками своєї

батьківщини, із раннього дитинства виступає підсиленням для усвідомлення себе сином української державності, а звернення у творчості "до образу козацтва зумовлене повагою до славних традицій і героїчної боротьби за волю й незалежність" [8: 173].

В оповіданні "Крижані мережки", яке перегукується з оповіданням "Бабині казки" і в якому автор також знайомить читача зі своєю родиною, письменник оповідає про дядька Євлантія, який зустрічав його з батьками з Брянська на станції Ворожби. Дядько Євлантій "простягає мені свою здоровенну шершаву долоню, а другою тримає батога й каже, всміхаючись крізь довгі вуса: – Здоров, козаче!.. Я з захватом дивлюсь на кремезну статуру дядька Євлантія, на його батіг, свиту, з повагою спостерігаю, як він хвацько підгоняє відпочилі, нагодовані конячки, і мені тільки досадно, що я не можу йому відповідати так, як батько й мати <...> От тільки чому дядько Євлантій звав мене козаком? Який же я козак? Козаки, оповідав дід, були, та збули. Колись вони воювали з турками, татарами... Ні, я і коли виросту, не буду козаком. Я буду тільки машиністом!" [1: 92–93].

В оповіданні "Слово матері" духовне переродження й усвідомлення себе українцем й, відтак, нащадком козаків проходить головний персонаж Іван Сметана. Батьки виховували хлопця на ідеях "Кобзаря" Тараса Шевченка, який його малописьменний батько знав майже напам'ять. Тому всі сюжети цієї книги були відомі Івану з дитинства. Коли хлопцю разом з родиною Кузьмініх-Караваєвих довелося відвідати виставу української трупи Саксаганського, він ураз упізнав у сюжеті "Невольника", який грали на сцені актори, поему Тараса Шевченка "Сліпий" ("Невольник"). Сюжет із "далекої козащини" [7: 211] настільки вразив Івана, що він відчув ніби по ньому "пройшов електричний струм" [7: 212]. Напружені сюжетні лінії

вистави (епізоди з життя козацької родини, неволя Степана в турецькому полоні, повернення його в Україну, зруйнування Запорізької Січі й запровадження кріпащини та ін.) мали сильний вплив на Івана: "Якісь спазми стиснули мені горло, і я мало не заривав від досі не відомого, надмірного великого почуття. Передо мною був на сцені не тільки Степан – колишній козак, а тепер сліпий, безпорадний кобзар-жебрак, а враз постав увесь цей мужицький, топтаний панами народ, що заступив колись своїм трупом шлях туркам і татарам і прогримів своєю звитягою на весь світ" [7: 212–213]. Найбільша метаморфоза, яка трапилась з Іваном, – це те, що з цього переламного моменту відбулося свідоме пробудження його української душі, духовне відродження країни та народу, возз'єднання з родовим корінням, духовними здобутками рідної землі, актуалізація національного стрижня: "І я відчув себе нараз, як і багато, мабуть, хто в залі та на гальорці, – часткою цього скривдженого, знедоленого народу..." [7: 213]. С. Жигун стверджує, що "Іван цілком переймається Шевченковим словом, бо ж повертається до свого народу не тихцем, а протестуючи проти зневаги до нього" [12: 178], твердо виголошуючи: "Я не можу бути там, де зневажають мій народ!" [7: 221].

Мудра мати передсмертна настанова: "З панами, сину, не водися, з багатими не знайся <...> Горнись, дитино моя, до простих, до роботящих людей..." [7: 196] відродилась у пам'яті хлопця й справила доленосний вплив. У такий спосіб Б. Антоненко-Давидович актуалізує провідну ідею свого оповідання – "пробудження національної свідомості через рефлексію матиного заповіту" [9: 36]. Отже, крізь квінтесенцію осмислення історичної долі козацтва головний персонаж оповідання "Слово матері" Іван Сметана усвідомлює власне призначення.

У повісті "Печатка", у якій ідеться про події української революції та ідеї вільної України, Б. Антоненко-Давидович також апелює до теми козацтва. Концепт "козак" є наскрізним у цьому творі. Зокрема, робітник Андрій Осадчий на одному із зібрань, яке було організоване, щоб прищепити населенню ідеї українізації, у своєму виступі розповідає про любовні пригоди цариці Катерини, яка пригнічувала українське козацтво: "Його неабияка фантазія допомагала йому в належний спосіб змалювати розпутний образ легковажної цариці, гнобительки славних запорожців. Він оповідав про неї такі, бувальці й пригоди, що, певен, найпедантичніший й найсумлінніший історик, який би присвятив усе своє життя Катерининській добі, не знав би все ж таки й сотої частки з того всього, що тут так образно й щедро подав Осадчий дядькам у своїй промові" [4: 46–47]. Це він робить свідомо, щоб актуалізувати увагу людей, пробудити в цих дядьків козака, "зігравши" на їхній національній приналежності, національному питанні. У такий мудрий спосіб, розвеселивши публіку, Осадчий робить її більш гнучкою для сприймання й прихильною до себе. Андрій навіть планує свої виступи про козаків, адже наступного разу має намір розказати про Дорошенка й Полуботка.

Осадчий і Федоренко, приїхавши в інше місце проводити агітаторські збори серед населення, яке мав зібрати старший телеграфіст Іван Прокопович Дунда (проте він цього так і не виконав через побоювання більшовицького начальства, бо має дружину, двох дітей, роботу), вони завітали до нього додому. Там на маленького сина Дунди Осадчий говорить: "Зате хлопець росте який, козак – не хлопець!" [4: 71]. Це можна тлумачити як традиційний український комплімент батькам, що їхній син є кмітливою й допитливою дитиною, нащадком відважних козаків. Цей вислів тотожний із

висловом "Терпи, козаче, отаманом будеш", який використав М. Гоголь у повісті "Тарас Бульба", а також козацькій приказці "Терпи, козаче, горе, будеш пити мед", й означає, що людина повинна терпляче переносити труднощі. Зазвичай такими словами хотіли підбадьорити силу духу у важливій справі, наголосити на сміливості, патріотизмі, честі тощо. Також, заспокоюючи та втішаючи сумніви Дунди щодо поведінки й виховання сина, Осадчий говорить словами Богдана Хмельницького: "Буде так, як буде, а буде так, як Бог дасть" [4: 72].

Пізніше виступ Осадчого на вокзальному ганку щодо українського питання перервали солдати, які погрожували розправою, але все владналось. Агітатори самостійно покинули станцію й дорогою назад Федоренко був уже емоційно знесиленим, проте його надихала козацька воля й витримка Осадчого: "Я зморено плентався за Осадчим без думок і бажань. Мені б тепер – тільки дійти кудись до хати й добре, добре заснути. Проте витривалість Осадчого ще змушувала мене кріпитись і якимось усе ж таки держатись на ногах. А Осадчий, радий, що вихопивсь із тої пастки на станції, тепер знову почував себе вільним козаком і прискорював ходу [4: 83–84]. Як бачимо, уособленням незламного козацького духу авантюризму в цій повісті є робітник Андрій Осадчий, який проявив себе справжнім козаком – відважним і розумним.

Отже, переосмислення долі українських козаків спонукає персонажів творів Б. Антоненка-Давидовича до переоцінки власної життєвої позиції. Вони стають на оборону рідного слова, рідної землі, народу. Усвідомлення себе нащадком козацького роду формує активну життєву позицію громадянина-патріота.

Концепт "козак" як українська автентичність. Роман "Нащадки прадідів", який є першою частиною

задуманої, але не завершеної трилогії "Січ-мати", репрезентує внутрішню стійкість, витримку й характер Б. Антоненка-Давидовича, що допомогли йому подолати ув'язнення в таборах, отримати реабілітацію та успішно повернутися в літературу, а також стати ідейним і духовним натхненником, старшим товаришем українських шістдесятників. Мужність і незламність його духу, непереможне бажання зв'язку з історичним минулим відтворене наскрізною лінією в цьому романі: "Здавалось, одлітають назад пропаші десятиріччя, віки і над дзвіницею, над площею, над великим містом устає давня Україна. Козацька Україна. Україна вільна. Неборна Україна" [6: 423], "Воскресне скасоване колись козацтво й за порогами у Великому лузі повстане знову сплюндрована колись Запорозька Січ. Щоб усе – як колись воно було <...> вільна Україна – це козацтво й посполиті, а на чолі – Січ. Січ-мати" [6: 424], "Січ мусить вести перед у всьому. Треба і в мову влити Січового духу" [6: 437], "Січ – то перша цеглина до майбутньої України" [6: 438], "Справжня вільна Україна на чолі з Січчю" [6: 442], "Січ-мати – серце і розум вільної України!" [6: 442].

Головний персонаж цього роману прагне відновити історичну пам'ять свого роду. Євген Барабашев, який тільки-но закінчив гімназію й перебуває на межі вибору подальшого життя, сміливо відстоює право бути українцем й рішуче говорить батькові Петру Олексійовичу Барабашеву – начальнику повітової пошти, що хоче змінити своє прізвище на "Барабаш", адже такий варіант видається йому "зовсім чужим і навіть якимось неприродним, немов його хтось штучно оце вигадав і навмисне поставив поміж усіма іншими, такими звичайними й натуральними" [6: 285–286]. Батько категорично забороняє це робити своєму найменшому сину. Проте Євген налаштований дуже рішуче, аргументуючи, що так історично правильно, адже їхній "рід

походить від козацького полковника Барабаша, що за Хмельницького ще..." [6: 378]. Проте батько намагається переконати його, що "це, коли вони були некультурні, дикі, тоді вони звались Барабашами <...> Ми – Барабашеви і, поки ти в моєму домі, ти будеш теж Барабашевим. Я не дозволю перекручувати наше давнє прізвище!" [6: 381]. Євген настільки захоплений ідеєю своїх козаків-прадідів, що вирішує покинути батьківський дім, аби зберегти пам'ять та ідеї козацької звитяги.

Таке саме бажання зміни прізвища на козацьке, яке було зросійщене його предками, має ще один персонаж із твору Б. Антоненка-Давидовича. Це Євген Шуробурєєв з однойменного оповідання "Шурабуря". Він – син дрібного поштового службовця з Харківщини. Роки революції зобов'язали його піти на фронт. Там у розмові з головою громади Пустовійтом Євген запитав: "Скажіть, а хто, на вашу думку, я? Сам я з Харківщини, вмю балакати по-українському, але моє прізвище російське – Шуробурєєв. Росіянин я чи українець?" [7: 271]. На що Пустовійт його цілковито переконав: "Та розуміється, товаришу підпоручику, ви – українець. Як по-настоящему, то ваше прізвище не Шуробурєєв, а – Шурабуря. Як ото в пісні співається: "Де взялася шурабуря, вона ж того комарика з дуба здула". Це хтось перекрутив вашу козацьку фамілію на московський копил. Аж смішно – Шуробурєєв!" [7: 271]. Після цього Євген зацікавився історією України й "спрагло ковтав очима сторінку за сторінкою, і перед ним, як перед неофітом, розкривався новий, незнаний досі світ, на який не можна було вже дивитись по-старому" [7: 272] та усвідомлення того, що необхідно "відродити цю дивну націю, котра загубилась між народами на вибоїнах свого історичного шляху" [7: 272]. Він захопився ідеєю національного відродження й перейшов на українську мову, що "стала йому самоствердженням його

особистості й проявом світовідчуження" [7: 273]. Отже, збереження надбань та традицій пращурів і повага до історичного минулого нації й роду – основа нації.

Доба козацтва назавжди увійшла у свідомість українського народу як символ його прагнення до державотворення України, незалежності, усвідомлення величї воїна-козака у формування національної ідеї та ін.

Висновки й перспективи дослідження. Отже, концепт "козак" у творчості Б. Антоненка-Давидовича репрезентовано як маркер національної ідентичності письменника, що закладений і пробуджений у дитячому віці під впливом сімейного середовища, а також сформований завдяки суспільній консолідації, приймаючи й підтримуючи її культурно-мистецьку та громадсько-політичну форми, інформаційний та соціокультурний простори. Насамперед концепт "козак" зосереджує в собі сильну внутрішню стійкість і мотивацію, незламне духовне життя, міцну віру. Аналіз творів Б. Антоненка-Давидовича для виокремлення концепту "козак" дав підстави з'ясувати, що він представлений як самоусвідомлення належності до нащадків козацького роду, як формування життєвої позиції, як українська автентичність.

Перспективи нашої розвідки вбачаємо в дослідженні особливостей інтерпретації інших концептів у концептосфері творчості Б. Антоненка-Давидовича.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Антоненко-Давидович Б. Д. Бабині казки: Оповідання, новели / упоряд., вступ. стаття Л. П. Бондар. Львів: Каменяр, 1991. 152 с.
2. Антоненко-Давидович Б. Д. В літературі й коло літератури. Київ: Молодь, 1964. 244 с.
3. Антоненко-Давидович Б. Д. Двісті листів Б. Антоненка-Давидовича /

уклад. Д. Чуб. Мельбурн: Ластівка, 1986. 272 с.

4. Антоненко-Давидович Б. Д. Печатка / передмова Д. Чуба. Мельбурн: Ластівка, 1979. 85 с.

5. Антоненко-Давидович Б. Д. Сибірські новели; Тюремні вірші / упорядкув. Олесь Тимошенко. Балтимор; Торонто: Смолоскип, 1990. 310 с.

6. Антоненко-Давидович Б. Д. Твори в 2 т. Т.1: Повісті та романи / вступ. ст., упорядкув. та прим. Л. С. Бойка. Київ: Наук. думка, 1999. 744 с.

7. Антоненко-Давидович Б. Д. Твори: в 2 т. Т. 2: Сибірські новели. Оповідання. Публіцистика. Спогади. Листування / упорядкув. та прим. Л. С. Бойка. Київ: Наук. думка, 1999. 656 с.

8. Гармата Г. Козакоцентризм у творчості Т. Шевченка і П. Куліша: порівняльний аналіз. *Шевченкознавчі студії*. 2013. Вип. 16. С. 171–179.

9. Дмитренко А. В. Національний характер повісті Б. Антоненка-Давидовича "Слово матері". *Вісник Запорізького національного університету. Філологічні науки*. 2010. № 1. С. 34–39.

10. Дмитренко В. І. Творчість митців об'єднання "Ланка"-МАРС у літературному процесі першої третини ХХ століття: аспекти перцепції та рецепції: дис. ... д-ра філол. наук: 10.01.01. Луганськ, 2009. 403 с.

11. Дмитренко В. І. Своєрідність концепції образу ведмедя у творчості Б. Антоненка-Давидовича. *Сучасні літературознавчі студії. Поетикальні виміри топосу тварини*. Випуск 8. 2011. Ч. 2. С. 425–433.

12. Жигун С. В. Тарас Шевченко у творчості Бориса Антоненка-Давидовича. *Шевченкознавчі студії*. 2011. Вип. 13. С. 174–180.

13. Календар-альманах "Нового шляху" на 1987 рік / зібрав, упорядкував і зредагував Василь Верига. Published by the New Pathway Publishers Limited 297 College Street Toronto, Ontario, Canada. Торонто, Онтаріо. 212 с.

14. Козловець М. А. Феномен національної ідентичності: виклики глобалізації: монографія. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. 558 с.

15. Кононенко В. Концепти українського дискурсу: монографія. Київ-Івано-Франківськ: Плай. 2004. 248 с.

16. Кукса В. В., Коломієць Т. В. Вплив культури козацтва на формування самосвідомості українського народу. *Сторінки історії: збірник наукових праць*. 2010. Вип. 30. С. 13–26.

17. Лаврова А. В. Релігійний світогляд козаків в українській літературі першої половини ХІХ ст. *Молодий вчений*. 2022. 1 (101). С. 166–169.

18. Руденко Ю. Ю. Консолідаційна модель національної ідентичності: від теорії суверенітету до теорії політичної модернізації: монографія. Київ: Видавництво Людмила, 2020. 364 с.

19. Хамедова О. А. Feci, quod potui... Доля і творчість Бориса Антоненка-Давидовича: монографія. Донецьк: Норд-Прес, 2009. 164 с.

20. Хамедова О. А., Новикова Ю. М. Тарас Шевченко у творах Б. Антоненка-Давидовича: особливості рецептивної стратегії. *Одеський лінгвістичний вісник*. 2014. Вип. 3. С. 218–225.

21. Чуб Д. Борис Антоненко-Давидович. Життя і творчість. Мельбурн: Ластівка, 1979. 32 с.

REFERENCES (TRANSLATED & TRANSLITERATED)

1. Antonenko-Davydovych, B. D. (1991). *Babyni kazky* [Nana's's Tales]: Opovidannia, novely / ed. by., intro. article L. P. Bondar. Lviv: Kameniar. 152 p. [in Ukrainian].

2. Antonenko-Davydovych, B. D. (1964). *V literaturi i kolo literatury* [In Literature and about Literature]. Kyiv: Molod, 1964. 244 p. [in Ukrainian].

3. Antonenko-Davydovych, B. D. (1986). *Dvisti lystiv B. Antonenka-Davydovycha* [Two Hundred Letters by B. Antonenko-Davydovych] / ed.by. D.

Chub. Melbourne: Lastivka. 272 p. [in Ukrainian].

4. Antonenko-Davydovych, B. D. (1979). *Pechatka* [The Seal] / foreword D. Chuba. Melbourne: Lastivka. 85 p. [in Ukrainian].

5. Antonenko-Davydovych, B. D. (1990). *Sybirski novely; Tiuremni virshi* [Siberian Short Stories; Prison Poems]/ ed.by Oles Tymoshenko. Baltymor; Toronto: Smoloskyp. 310 p. [in Ukrainian].

6. Antonenko-Davydovych, B. D. (1999). *Tvory v 2 t. T.1* [Works in 2 Books. Book 1]: *Povisti ta romany* / Intro. art., notes, ed. by. L. S. Boiko. Kyiv: Nauk. dumka. 744 p. [in Ukrainian].

7. Antonenko-Davydovych, B. D. (1999). *Tvory: v 2 t. T. 2* [Works: in 2 Books. Book 2]: *Sybirski novely. Opovidannia. Publitsystyka. Spohady. Lystuvannia* /notes and ed. by, L. S. Boiko. Kyiv: Nauk. dumka, 1999. 656 p. [in Ukrainian].

8. Harmata, H. (2013). *Kozakotsentryzm u tvorchosti T. Shevchenka i P. Kulisha: porivnialnyi analiz* [Kozak centrism in the Works by T. Shevchenko and P. Kulish: Comparative Analysis]. *Shevchenkoznavchi studii*. Vyp. 16. P. 171–179. [in Ukrainian].

9. Dmytrenko, A. V. (2010). *Natsionalnyi kharakter povisti B. Antonenka-Davydovycha "Slovo materi"* [The National Character of the Novel "Mother's Word" by B. Antonenko-Davydovych]. *Visnyk Zaporizkoho natsionalnoho universytetu. Filolohichni nauky*. №1. P. 34–39. [in Ukrainian].

10. Dmytrenko, V. I. (2009). *Tvorchist myttsiv obiednannia "Lanka"-MARS u literaturnomu protsesi pershoi tretyny XX stolittia: aspekty pertseptsii ta retseptsii* [Works of Artists of the "Lanka" Association -MARS in the Literary Process of the First Third of the 20th Century: Aspects of Perception and Reception]: PhD thesis: 10.01.01. Luhansk. 403 p. [in Ukrainian].

11. Dmytrenko, V. I. (2011). *Svoieridnist kontseptsii obrazu vedmedia*

u tvorchoosti B. Antonenka-Davydovycha [Peculiarity of the Concept of the Bear Image in the Works by B. Antonenko-Davydovych]. *Suchasni literaturoznavchi studii. Poetykalni vymiry toposu tvaryny*. Vypusk 8. Ch. 2. P. 425–433. [in Ukrainian].

12. Zhyhun, S. V. (2011). Taras Shevchenko u tvorchoosti Borysa Antonenka-Davydovycha [Taras Shevchenko in Borys Antonenko-Davydovych's Works]. *Shevchenkoznavchi studii*. Vyp. 13. P. 174–180. [in Ukrainian].

13. Kalendar-almanakh "Novoho shliakhu" na 1987 rik [New Pathway. Almanac.1987]. (1987). / collected and ed.by Vasyl Veryha. Published by the New Pathway Publishers Limited 297 College Street Toronto, Ontario, Canada. Toronto, Ontario. 212 p. [in Ukrainian].

14. Kozlovets, M. A. (2009). Fenomen natsionalnoi identychnosti: vyklyky hlobalizatsii: monohrafiia [The Phenomenon of National Identity: the Challenges of Globalization]. Zhytomyr: Vyd-vo ZhDU im. I. Franka. 558 p. [in Ukrainian].

15. Kononenko, V. (2004). Kontsepty ukrainskoho dyskursu: monohrafiia [Concepts of Ukrainian Discourse]. Kyiv-Ivano-Frankivsk: Plai. 248 p. [in Ukrainian].

16. Kuksa, V. V., Kolomiiets T. V. (2010). Vplyv kultury kozatstva na formuvannia samosvidomosti ukrainskoho narodu [The Influence of Kozak Culture on the Formation of Self-consciousness of Ukrainian People].

Storinky istorii: zbirnyk naukovykh prats. Vyp. 30. P. 13–26. [in Ukrainian].

17. Lavrova, A. V. (2022). Relihiinyi svitohliad kozakiv v ukrainskii literaturi pershoi polovyny XIX st. [Religious Worldview of the Kozaks in Ukrainian Literature of the First Half of the XIX Century]. *Molodyi vchenyi*. 1 (101), P. 166–169. [in Ukrainian].

18. Rudenko, Yu. Yu. (2020). Konsolidatsiina model natsionalnoi identychnosti: vid teorii suverenitetu do teorii politychnoi modernizatsii: monohrafiia [Consolidation Model of National Identity: from the Theory of Sovereignty to the Theory of Political Modernization]. Kyiv: Vydavnytstvo Liudmyla. 364 p. [in Ukrainian].

19. Khamedova, O. A. (2009). Feci, quod potui... Dolia i tvorchoist Borysa Antonenka-Davydovycha [Feci, Quod Potui... The Fate and the Creation of Borys Antonenko-Davydovych]: monography. Donetsk: Nord-Pres. 164 p. [in Ukrainian].

20. Khamedova, O. A., Novykova Yu. M. (2014). Taras Shevchenko u tvorakh B. Antonenka-Davydovycha: osoblyvosti retseptyvnoi stratehii [Taras Shevchenko in B. Antonenko-Davydovych's Works: Peculiarities of Receptive Strategy]. *Odeskyi linhvistychnyi visnyk*. Vyp. 3. P. 218–225. [in Ukrainian].

21. Chub, D. (1979). Borys Antonenko-Davydovych. Zhyttia i tvorchoist [Borys Antonenko-Davydovych. Life and Creativity]. Melbourne: Lastivka. 32 p. [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редколегії: 30.06.2022

Схвалено до друку: 30.09.2022